

Zdeněk Strmiska – můj učitel a přítel blízký i vzdálený

V roce 1961 jsem po absolvování vojenské služby nastoupil na své první místo, stal jsem se asistentem na Pedagogickém institutu v tehdejší Gottwaldově (dnešním Zlíně). Poznal jsem tam osobnosti diametrálně odlišné, které měly ovlivnit natrvalo můj lidský příběh – arogantního a nesnášenlivého Antonína Vaňka, který tehdy učil vědecký komunismus (ano, týž Vaněk, který se řízením osudu nakonec stal v roce 1977 vedoucím katedry marxisticko-leninské sociologie na FF UK v Praze), a Zdeňka Strmisku, vzdělaného a distingovaného intelektuála v nejlepším smyslu toho slova, řekl bych – klasického stylu, žáka J. L. Fischera a vynikajícího znalce francouzské sociologie. Podle svědectví Strmiskova spolužáka prof. Milana Sobotky byl Zdeněk „nejinteligentnější student mezi námi všemi“ (na olomoucké filozofické fakultě) a „všichni jsme si byli jisti jeho rychlou a zaslouženou akademickou kariérou“. Doktorskou práci psal u J. L. Fischera – o novoplatónském filozofovi Plotinovi. Na první pohled antikvita, ve skutečnosti Plotinos měl mimořádný vliv na středověkou filozofii a dokonce i na filozofii moderní, např. na Heideggera. Myslím, že se Zdeněk k plotinovskému tématu již nikdy nevrátil – čas plynul a požadavky doby i vědy byly jiné. A nepochybně i jeho zájmy.

Jistě nikoliv náhodou již v roce 1963, kdy se to zdaleka nenosilo, byla přece ona „zlatá šedesátá léta“, Antonín Vaněk uspořádal doslova politickou honičku na Zdeňka – chtěl mu dokázat, že snad nějaké jeho příbuzenstvo ze severní Moravy údajně kolaborovalo s nacisty. Byla tam vyslána kontrolní komise, vše samozřejmě v tak hlubokém utajení, že jsme o tom všichni věděli – naštěstí šlo o blamáž, žádný Strmiska se na severní Moravě (dokonce údajný majitel statku, tedy „kulak“) nenašel a Vaněk aspoň načas zmlkl. Bylo to vážné varování a myslím, že Zdeňka na dlouho poznamenalo a nakonec i ono spolurozhodovalo o jeho pozdější emigraci. Arogantní ponížení a bezdůvodné podezření jen proto, že někoho převyšuješ o dvě či pět hlav v intelektu a vzdělání, není nic, co by se dalo nazvat „organickou složkou“ akademického prostředí. Ale jinak jsme se my ostatní snášeli dobře, Zdeněk byl opravdový gentleman, jehož vybrané chování a jazyk do oné doby jako by nepatřily. Učil, jak tehdy již bylo možno, nikoliv zapšklý stalinský marxismus, ale filozofii – jak jí on rozuměl, ale také tak, aby mu rozuměli studenti.

Již ve „Zlíně“, kde tedy Zdeněk učil filozofii (arciže v té době s přídomkem marxistickou) a já úvod do formální logiky (!), jsme se zajímali o sociologii, která tehdy pomalu povstávala ze stalinského popela, pracně a bolestně, ale nakonec se rozlétla jako ten příslovečný pták Fénix. Přesněji – Zdeněk mě sociologii učil, nevěděl jsem o ní mnoho, něco jsem měl načteno z fakulty, kde jsem psal diplomku o Masarykovi, četl jsem špatný překlad Spencera a Durkheima, zbytečného Giddingse, a to bylo tak asi všechno. Zdeněk mě uváděl do francouzské sociologie, díky jeho bohaté knihovně jsem začal číst Gurvitche, všechny čtyři svazky jeho *Traité* a *La vocation de la sociologie*, poprvé jsem se setkal s Parson-

sem v jeho převyprávění, s Mertonem, s americkým strukturalismem prostě jaksi *en bloc*.

Řízením osudu jsme oba byli povoláni do Prahy v době, kdy se ustavovala první sociologická pracoviště, kdy vznikala Sociologický ústav ČSAV a kdy Pavel Machonin skládal svůj tým pro proslulý výzkum sociální struktury. Bydleli jsme v Gottwaldově a nezbývalo než dojíždět vlakem každý týden na tři až čtyři dny do Prahy. Nastupovali jsme společně do přímého rychlíku Gottwaldov–Praha a okamžitě jsme se odebrali do jídelního vozu, kdy po malé snídani a při dvou kávách (Zdeněk byl téměř úplný, ne-li úplný, abstinents) jsme diskutovali o tématech, která pro nás byla tehdy aktuální. Mimochodem – jídelní vůz tehdy byl paradoxně přístupný i pro asistenty na vysoké škole s nikoliv horentními platy.

Machonin připravoval konferenci o sociální struktuře, která se potom konala v Hrazanech a kde jsme poznali Zygmunta Baumana, Máriu Hirszowicz, Vladimíra Jadova a řadu jiných vynikajících lidí z tehdejší „východní zóny“ – Pavel Machonin prostě uměl vybírat lidi. Diskutovali jsme se Zdeňkem o studii o sociálních skupinách – tehdy fenomén „skupina“ byl stejně tak živý, jako dnes je ztracený v terminologickém odkladišti tradiční sociologie a prakticky vytlačený „společností sítí“ a goffmanovským „bezprostředním kontaktem“. Náš postup byl tento – nesdělím snad žádné velké tajemství, že Zdeněk vyprávěl, já se občas zeptal, doplnil a potom doma zapsal to podstatné. Z toho jsem pak napsal maketu studie, Zdeněk ji prohlédl, zkorigoval a pak jsme ji jako společný spisek odevzdali. Bylo to naprosto korektní, jakkoliv to připomínalo výrok Velkého kombinátora ze *Zlatého telátka* Ilfa a Petrova – „benzin je váš, ideje jsou moje“. Tedy – benzin byl můj, ideje Zdeňkovy. Výsledkem našeho usilování byla *studie o sociálních skupinách*, dnes vím, že silně inspirovaná Gurvitchovou a Mertonovou klasifikací, a Zdeňkova *studie o pojmu sociální struktury v soudobé sociologii*, zejména americké – uváděl k nám, jinak a jiným jazykem, americký strukturní funkcionalismus – podobně jako Jaroslav Klofáč a Vojtěch Tlustý. Od nich se názorově a postojo- vě, zejména ovšem životním stylem, lišil natolik, že se s nimi nikdy sice lidsky nesblížil, ale také nezneprátelel.

Zdeněk tehdy učil také na Univerzitě 17. listopadu, což byla škola pro zahraniční prominenty, nicméně Zdeněk měl svou sociologii a brilantní francouzštinu, kterou zdokonalil pobytem v Paříži ještě před rokem 1948 a stále ji kultivoval. Zdeněk pak přešel na Sociologický ústav, kde se stal vědeckým tajemníkem a spolupracoval úzce s Milošem Kalábem, ředitelem ústavu, reformním komunistou, člověkem mimořádné inteligence, ale řekl bych, že nevalné vědecké erudice. A tak ony nezbytné „stabilizující“ články o povaze a podstatě „marxistické sociologie“ vycházející pod jmény Miloš Kaláb – Zdeněk Strmiska, byly Zdeňkovým intelektuálním produktem – pro onu dobu typickým: na jedné straně konformní, na druhé straně otevřeně a čistě „odborně sociologické“. Nezapomeňme totiž, že ještě v roce 1963 psali Ladislav Hrzal a Karel Mácha, že sociologie je v systému marxistického vědění nadbytečná, že „historický materialismus“ vyčerpává vše podstatné, pojmově, teoreticky i empiricky. Otázku, nakolik byl Zdeněk marxista,

si nekladu – myslím, že s marxismem nakládal dílem utilitárně, dílem tak, jak je ve vědě obvyklé, totiž bral jej jako jeden z významných a vlivných myšlenkových směrů (jehož neomarxistický přesah nás v 60. letech ovlivňoval díly Frommovými, Marcuseho, Garaudyho, Schaffa, Kořalkowského, Baumana...).

Machoninova výzkumu se Zdeněk účastnil jen jako externí poradce, doporučoval nám literaturu a zásoboval nás nápady. Sám tehdy – snad jako „kandidátskou práci“ (což byl ekvivalent dnešního Ph.D.) – napsal *studii o sociální struktuře*, vyšla ve Vojenské politické akademii Klementa Gottwalda, kde působil zapálený sociolog a nadšenec major Karel Bláha, který poskytoval ediční prostor pro texty, které by jinak asi nikdy nevyšly. Nicméně i tato studie je příznačná – po detailní analýze amerických a francouzských koncepcí sociální struktury a náčrtu možného alternativního přístupu uzavírá – „pozitivní výklad našeho pojetí bude následovat“. Trochu to připomíná závěr Marxova *Kapitálu* s jeho otázkou „Co jsou třídy?“ jako poslední větou – nikdy na ni neodpověděl. Ani Zdeněk již druhý díl své „sociální struktury“ nenapsal. Svých znalostí nicméně využil později, v analýze sociální struktury „společností sovětského typu“, což byl jeho osobitý termín pro tzv. totalitní komunistické režimy.

Na sklonku 60. let jsme připravovali *Malý sociologický slovník* s tím, že ediční vedení bude „trojgenerační“ – J. L. Fischer jako představitel generace starší, Zdeněk Strmiska jako reprezentant generace střední a já jako jeden ze sociologických benjamínků. Definitivní verzi, která s obtížemi a bez uvedení jmen autorů, kteří emigrovali, vyšla v roce 1970, jsem již upravoval bez jeho citlivé a decentní korigující pomoci. Ostatně po roce 1989 byl členem redakční rady *Velkého sociologického slovníku*, kdy s ním ovšem byla v trvalejším pracovním kontaktu Alena Vodáková.

Odchodem do Prahy a funkcí tajemníka Sociologického ústavu se Zdeněk vyhnul nesmyslným perzekucím, které na něho připravovali známí gottwaldovští dogmatici v čele s Vaňkem (nikoliv Havlovým) – ale snad právě proto se po sovětsko-varšavsko-smluvní intervenci v roce 1968 cítil vcelku právem ohrožen, i když se v té době „zatím nic nedělo“. Měl jsem s ním dlouhý hovor, z něhož jsem pochopil, že Zdeněk nejen tuší, ale ví, že „tato noc nebude krátká“ a že on sám by byl nepochybně jeden z terčů neomalených útoků osobních, politických a profesních. Již v roce 1968 odešel se svou ženou Eliškou, vzal hromádku oblíbených knih a začal pracovat v CNRS, kde nejprve poměrně rychle postupoval, ale potom se mi dráha jeho profesionální kariéry zamlžila, ostatně měli jsme příliš mnoho práce sami se sebou.

V letech 1968–1989 jsme se nejen neviděli, ale ani si nepsali, věděl jsem o jeho velké knize *o sociálních nerovnostech ve společnostech sovětského typu* (spolu s Georgesem Kendem), přišlo mi několik brožur vydaných v Kolíně nad Rýnem – a to bylo všechno. V lednu 1990 jsme se sešli, pamatuji si, že jsme – jako obvykle v minulosti – seděli v kavárně Obecního domu, Zdeněk se živě zajímal o to, jak jsme žili a co jsme dělali, a načrtl mi tehdy svůj projekt *komparativního studia transformačních procesů* v ČR, Polsku a Maďarsku. Nezapomenu na příznačný detail

– když jsme se rozcházeli, Zdeněk mě požádal, abych mu dal číslo faxu. Já jsem ovšem nejen takové číslo neměl, já jsem nevěděl, co to fax je! Inu, to opoždění technické jsme dohnali poměrně rychle, to intelektuální – nevím, neumím posoudit a vlastně ani soudit nechci.

A potom se naše cesty rozešly – sešli jsme se v Paříži, kde mi Zdeněk dělal zasvěceného průvodce, pak několikrát v Praze, ale vzdálili jsme se sobě intelektuálně a profesně. Zdeněk by byl chtěl, abych se na „jeho“ komparativním výzkumu podílel, ale já jsme v té době zakládal Fakultu sociálních věd Univerzity Karlovy, děkanoval jsem, vybíral nové lidi na fakultu – inu byla to práce jiná, ale myslím, že důležitá a její otisk nakonec snad zůstane v análech univerzity.

Zdeněk šel svou cestou, která mi – přiznávám – nebyla úplně pochopitelná, protože on, bytostný teoretik, se „dal“ na empirická studia a jistě je nedělal špatně. Ale to posoudí jiní.

Už tehdy, když se naše profesní cesty rozdělily, jsem cítil upřímnou bolest ze ztráty člověka, kterého jsem si vážil a který mě tolik naučil. Nebyla to ztráta úplná, jen rozhodnutí jít odlišnými cestami na křižovatce našich životů. Teď, kdy Zdeněk již není mezi námi, vím, že se naše cesty již nikdy nespojí – rozhodně ne zde, na této zemi.

Miloslav Petrušek

Zdeněk Strmiska ve Francii

Zdeněk Strmiska emigroval z Československa okupovaného armádami Varšavské smlouvy v roce 1968. Byl téměř okamžitě integrován do jednoho z 36 oddělení Národního centra pro vědecký výzkum (CNRS), do týmu Sociální etnologie a psychosociologie založeného Paulem-Henri Chombartem de Lauwe, jedním z velikánů sociologie města. Byl jedním ze tří sociologů českého původu, kteří pracovali v CNRS (jednalo se ještě o Josefa Fišera a Tomáše Lowita). Všichni tři, každý svým způsobem, přispěli k rozvoji poznání společností střední Evropy a způsobu fungování sovětského typu politického systému. Zdeněk mohl být přijat do CNRS (což je taková francouzská akademie věd) díky vlně solidarity z vědeckých kruhů orientovaných pravicově i levicově. Podobným způsobem byli přijímáni „vědci uprchlíci“ z bloku sovětského vlivu (po r. 1968 z Československa a Polska) a ti, kdo byli obětmi vojenského režimu generála Pinocheta v Chile. Zdeněk přijel ověnčen dvojí aureolou: v padesátých letech byl žákem Talcotta Parsonse a v Československu pracoval v týmu Pavla Machonina na výzkumu Česká společnost, jehož výsledky radikálně zpochybnil marxistickou doktrínu v tom smyslu, že popsaly nové nerovnosti ve společnosti, která byla oficiálním diskurzem prohlašována za dokonale rovnostářskou. Tento výzkum vyzdvihl ve